

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10901560>

ADABIY TILNING SOTSIOLINGVISTIK TADQIQI

Tursunov Mirzohid Ikromjon o'g'li

O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti ilmiy xodimi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada adabiy til umumxalq tili (milliy til)ning oliy shakli ekanligi va uning sotsiolingvistik xususiyatlari, standart til va adabiy tilning ichki yashash shakllari, me'yorlari haqida ilmiy mushohadalar keltirilgan. Shuningdek, adabiy tilning yuzaga kelishi va yaratilishi davlat hamda jamiyatchilik tarixi bilan uzviy bog'liqligi, adabiy tilning umumxalq ommaviy aloqa vositasi ekanligi, ushbu tilning jahon tilshunosligida sotsiolingvistik yondashuv asosida o'rganilishi haqida fikrlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *adabiy til, kod, subkod, sheva, standart til, og'zaki adabiy til, yozma adabiy til, adabiy tilni demokratlashtirish, adabiy me'yor.*

Tilshunoslikda har qanday muloqot vositasini *kod* deb atash mumkin. "Kod" termini bilan bir qatorda zamonaviy tilshunoslikda "subkod" termini ham qo'llanadi. Hozirgi o'zbek milliy tilining subkodlari biri adabiy tildir. Adabiy til muayyan bir millatning tarixiy jihatdan shakllangan umumxalq tiliga asoslanadi va u millat darajasida shakllangan til jamoasining umumiy tiliga aylanadi. Adabiy til u tarqalgan hududda istiqomat qiluvchi barcha xalq uchun tushunarli bo'ladi. Adabiy tilda boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar (direktor, rektor, jalyuza, kompyuter), sheva xos so'zlar (mengzamoq) ham bo'lishi mumkin. Adabiy til o'z grammatikasiga, leksikasiga va adabiy normasiga ega. Adabiy tilda turli sohalarga doir atamalar, terminlar,

dialektizmlar (shevalarga xos boʻlgan soʻzlar), kasb-hunar va boshqa sohalarga aloqador boʻlgan soʻzlar mavjud boʻladi.

Adabiy til milliy tilning soʻz ustalari, ijodkorlar va tilshunos-mutaxassislar tomonidan ishlangan, sayqal berilgan, maʼlum meʼyorga solingan, ogʻzaki va yozma shakllari rivojlangan, uslubiy tarmoqlangan, adabiy meʼyorlari barqarorlashgan hamda universallashtirilgan, qoʻllanishi majburiylashgan va xalqni birlashtirishdek ijtimoiy vazifani bajarishga qodirlashgan yashash shakli. Adabiy til milliy til zaminida yuzaga keladi va ayni milliy tilning oliy shakli hisoblanadi.¹

Tilshunos olim Mustaqim Mirzayev adabiy tilga berilgan taʼriflardan xulosa qilib, unga ushbu oʻxshatishni qilgan edi: “Adabiy til — umumxalq tilidan yasalgan guldasta”dir. Demak, oʻzbek adabiy tili sheva va lahjalar bir butunligidan» iborat boʻlgan oʻzbek milliy tilidan farqlanadi. Adabiy til jamiyatning ilm-fan, taʼlim, adabiyot, siyosat, huquqshunoslik, ish yuritish, turli tashkilotlar va ziyolilarning kundalik hayotida ishlatiladigan milliy tilning oliy shaklidir. Adabiy tilga nutq jarayonida qoʻllanadigan dialektizmlar, soʻzlashuvga xos boʻlgan soʻzlarning ishlatilmasligi xosdir.

Adabiy til atamasiga sinonim sifatida qoʻllanuvchi **standart til** fonetik, morfemik, leksik va grammatik jihatdan meʼyorlashtirilgan til shakli hisoblanadi. Standart til lisoniy birliklari belgilangan standart adabiy meʼyorlarda qoʻllashga xoslangan til shakli boʻlib, adabiy tilni shakllantirishdagi asosiy tushunchalardan biri.²

Ingliz tilshunosligi adabiy til *standard language*, *standard English* deb ham nomlanadi. Shuningdek, *standartlashgan adabiy til* termini ham qoʻllaniladi. Standart ingliz tili – bu ingliz tilida soʻzlashiladigan barcha sohalarda qiyinchiliksiz tushuniladigan muloqot va grammatikaga ega boʻlgan til. Oddiy ingliz tilida esa dialektlardan foydalaniladi va murakkab grammatika ega boʻladi. K. Naringzning fikricha, standartlashgan adabiy tilning mavjudligi har qanday rivojlangan jamiyat uchun xosdir. Chunki har bir rivojlangan davlat xalqaro tashkilotlar konferensiyalari

¹ Odilov Y. Sotsiolingvistika terminlarining izohli lugʻati. –Toshkent. 2024. B. 1.

² Odilov Y. Sotsiolingvistika terminlarining izohli lugʻati. –Toshkent. 2024. B. 85.

yoki anjumanlarida adabiy tilda nutq soʻzlashi oʻz milliy til (Inglizlarda ushbu atama *davlat tili* atamasiga nisbatan ham qoʻllanadi)ning qanchalak rivojlanganini koʻrsatib beradi.

Adabiy tilga “til normasi” (standart til) deb tasnif bersa ham boʻladi. Bu tushuncha keng jamoatchilik tomonidan qabul qilingan va oʻquv va ilmiy muassasalarida qoʻllaniladi. Masalan, AQShda koʻplab mintaqaviy, etnik va jamoatchilik shevalari mavjud. Biroq hukumat hujjatlari, ilmiy maqolalar, darsliklar va rasmiy hukumatga bogʻliq ommaviy axborot vositalarida amerikacha ingliz adabiy tilida yoziladi.¹

Adabiy til ogʻzaki va yozma shaklda boʻladi. Adabiy tilning ogʻzaki shaklida uning orfoepik normasi oʻz ifodasini topgan boʻladi. Adabiy tilning ogʻzaki shakli yozma shaklidan avval hosil boʻladi. Adabiy tilning ichki yashash shakllarini 2 turga ajratish mumkin. Bular:

Ogʻzaki adabiy til tarixan xalq ogʻzaki nutqi asosida shakllangan, muayyan mamlakatda adabiy talaffuz meʼyorlari va qoidalariga binoan amal qiladigan, ommaviy axborot vositalari (radio va televideniye)da keng foydalaniladigan milliy til yashash shakllaridan biri, subkod. Ogʻzaki adabiy tilning yozma adabiy til singari sheva va dialektlardan farqi sof lingvistik jihatdan emas, balki sotsiolingvistik jihatdandir.

Yozma adabiy til Muayyan mamlakatda yozma adabiy meʼyorlar va qoidalarga asoslangan holda amal qiladigan, ommaviy axborot vositalari (gazeta va jurnal)da keng foydalaniladigan, qoʻllanishi rasman tartibga solib turiladigan milliy til yashash shakllaridan biri, subkod.

Adabiy til milliy tilning asosida shakllanadi. Milliy tilning yozma va ogʻzaki shakllari unda soʻzlashuvchi xalq uchun tushunarli va umumiy boʻlgan mezonlarga ega boʻladi. Shu sababli uni davlat tili yoki rasmiy til sifatida qabul qilinadi. Davlat tili ommaviy axborotda, matbuotda, sud va prokuraturada, barcha davlat tashkilotlari, oʻquv maskanlari va boshqa muassasalarda qoʻllanadi. Tilni xalq yaratgan va uning adabiy va davlat tili sifatida qoʻllovchisi ham xalqdir. Davlat tilining rivojlanishini,

¹ <https://daryo.uz/2018/12/17/o%25ca%25> Oʻzbek adabiy tili vs toshkent shevasi kim ustun poygasi qachon tugaydi.

turli sohalarda qo‘llanishini va tilning adabiy me‘yorlariga amal qilinishini ta‘minlash til siyosatining asosiy vazifasi hisoblanadi.

Tilning og‘zaki va yozma shakli vaqt o‘tishi bilan jiddiy o‘zgarib ketganda yoki adabiy til bir-ikki dialekt asosidagina shakllantirilib, boshqa dialektlar imkoniyatlaridan foydalanilmaganda jamiyatda adabiy tilni demokratlashtirish harakati boshlanadi. Muayyan mamlakat aholisi qo‘llyotgan til bilan shu mamlakat aholisiga xizmat qilishi lozim bo‘lgan adabiy til o‘rtasida katta farqlanish yuzaga kelganda adabiy tilni xalq tiliga yaqinlashtirish taqozosi bilan amaldagi lisoniy me‘yorlarni o‘zgartirish, soddalashtirish **adabiy tilni demokratlashtirish** deb nomlanadi. Demokratlashtirish jarayonlari grafika, fonetika, leksika va sintaksis doirasida bo‘lishi mumkin.

Tilshunos F.P.Filin sovet tilshunoslarining adabiy tillarni o‘rganish tajribasini umumlashtirib, rus, polyak, ingliz, nemis, frantsuz, ispan va boshqa ko‘plab tillarning yettita adabiy xususiyatlarini keltirib o‘tdi. Ushbu belgilar quyidagilar: 1) qayta ishlangan; 2) me‘yorlashtirilgan; 3) barqaror; 4) jamiyatining barcha a‘zolari uchun majburiy; 5) funksional uslublarning mavjudligi ; 6) universal, ya’ni muloqotning barcha sohalariga (ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish, ijtimoiy-siyosiy madaniy hayot, fan, kundalik hayot va boshqalar); 7) og‘zaki va yozma shaklining mavjudligi.¹ Adabiy tilning xususiyatlari, albatta, bu bilan cheklanib qolmaydi. Ammo ushbu xususiyatlarning bari barcha adabiy tillar uchun taalluqli emas.

Ilmiy lingvistik adabiyotlarda adabiy tilning asosiy xususiyatlari esa quyidagicha ajratib ko‘rsatilgan:

- 1) qayta ishlash;
- 2) barqarorlik;
- 3) majburiy (barcha ona tilida so‘zlashuvchilar uchun);
- 4) normallashtirish;
- 5) funksional uslublarning mavjudligi.²

¹ Филин Ф.П. Истоки и судьбы русского литературного языка.—М.:Наука,1981.—С.176.

² <https://cabinetru.ru/uz/otlichitelnoi-chertoi-literaturnogo-yazyka-yavlyayetsya-literaturnyi-yazyki-ego.html>

Adabiy til milliy tilning boshqa shakllaridan quyidagi o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanadi:

1) *kodlashgan tarmoq*: u barcha adabiy tilda so'zlashuvchilar uchun yagona va umummajburiy bo'lib, unga turg'un me'yor xosdir va bu me'yor ma'lum maqsadda madaniylashadi;

2) *yarim funksional tarmoq*: undan inson faoliyatining turli sohalarida foydalaniladi. Adabiy til har xil sohalarda turli vazifalarda ishlatilishiga ko'ra a) badiiy-adabiy (proza, poeziya, dramaturgiya) tili; b) adabiy tilning og'zaki shakli; a) funksional uslublar (ilmiy, rasmiy, publitsistik, diniy)ga ajraladi.

3) adabiy til hududiy dialektlar, sodda so'zlashuv, ijtimoiy va kasbiy jargonlarga nisbatan ijtimoiy jihatdan nufuzli hisoblanadi. Madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan adabiy tilda milliy til kommunikativ tarmoqlarining barcha vakillari so'zlashadi.¹

Tilshunos – mutaxassislar, yozuvchi-shoirlar hamda so'z ustalari tomonidan adabiy tilni qo'llash bilan bog'liq ishlab chiqilgan talaffuz va imlo me'yorlaridan mamlakat aholisining doimiy foydalanishi natijasida bu lisoniy me'yorlarning turg'un hamda o'zgarmas holga kelib qolganligiga **adabiy tilning barqarorlashganligi** deyiladi.

Me'yor – tilning yashash shaklidir. Adabiy me'yor adabiy til bilan birga tuziladi, badiiy adabiyotning, xalq madaniyati taraqqiyoti bilan rivojlanib o'z qonun qoidalarini mustahkamlab boradi. Uning shakllanishi va taraqqiyotiga tilning tarkibiga kiruvchi lahja, shevalar turlicha hissa qo'shadilar. Qaysi hududda savdo, fan, madaniyat taraqqiy etgan bo'lsa, me'yorga ham o'sha hududdagi shevalarning ulushi ko'proq bo'ladi. Me'yor til qurilishi unsurlarining hammasiga tegishli. Adabiy til, uning me'yorlari jamiyat uchun nihoyatda zarur. Tilshunos olim Yorqinjon Odilov adabiy tilning me'yorga solinganligi to'g'risida quyidagicha ta'rif bergan:

Adabiy tilning me'yorga solingaligi deb tilshunos-mutaxassislar, yozuvchi-shoirlar hamda so'z ustalari tomonidan til taraqqiyotining muayyan bosqichida adabiy

¹ Usmanov Sh., Bekmuhamedova N., Iskandarova G. Sotsiolingvistika: O'quv qo'llanma. –Toshkent.: Universitet, 2014. B. 23.

tilga xos orfoepik, orfografik, leksik, grammatik va uslubiy me'yorlarning ishlab chiqilganligiga aytiladi. Adabiy tilning bu jihati ma'lum bir sheva hamda dialektlarni asos qilib olingan holda tarkib toptiriladi.¹

Adabiy til me'yorlarida orasida adresat yoki adresantlar uchun asosan fonetik, imlo, punktuatsion va uslubiy me'yorlar muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, nutq sharoitiga qarab til birliklarining eng ma'qulini qo'llash adabiy tilning uslubiy me'yorlari hisoblanadi. Sinonimlardan noto'g'ri foydalanish, so'z takrori, ayrim eskirgan so'zlarni qo'llash nutqni uslubiy jihatdan buzadi.

Adabiy til bilan shevalar o'rtasidagi munosabat alohida muammoni tashkil etadi. Shevalar tarixan qanchalik barqaror bo'lsa, adabiy til uchun shevalarning vakillarini lingvistik nuqtayi nazardan umumlashtirish shunchalik murakkablashadi. Hozirgi kunda ko'pgina mamlakatlar (mas, Italiya, Indoneziya va b.)da shevalar adabiy til bilan teng suratda qo'llanmoqda.

Adabiy tilning umummajburiyligi muayyan adabiy tilning keng tarqalishi, lisoniy va nutqiy me'yorlarning yagonaligi va yaxlitligini belgilovchi omil; shunday tilning ko'pchilik tomonidan qabul qilinganligi, jamiyat a'zolari tomonidan ma'qullanganligi, qayerda yashashidan qat'i nazar, foydalanuvchilar uchun yagona va bir xilligini ko'rsatuvchi jihat.

Adabiy til (nutq) me'yorlashgan. U xalq shevalaridan ustun turadi va uning me'yorlariga qat'iy rioya qilish shu tilda (xalqqa) so'zlovchilar, turli sheva va lahja vakillari orasida rasmiy muloqot uchun shart. Adabiy til (nutq) umumxalq madaniyati saviyasining bir ko'zgusi. Yozma va og'zaki nutqda adabiy me'yorga rioya qilish adresantning madaniy saviyasini belgilaydi.

Adabiy tilning universalligi tilning o'zi xizmat qilayotgan jamiyat a'zolarining hududiy va ijtimoiy mansubligi, qaysi soha vakili ekanligidan qat'i nazar, birdek qo'llanish, umumiy foydalanish xususiyati. Adabiy til tarqalishining yetakchi manbalari ta'lim (maktab, o'quv yurtlari va h.k.) hamda ommaviy axborot vositalari (matbuot, radio va televideniye) hisoblanadi.

¹ Odilov Y. Sotsiolingvistika terminlarining izohli lug'ati. –Toshkent. 2024. B. 2.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Филин Ф.П. Истоки и судьбы русского литературного языка.— М.:Наука,1981.—С.176.
2. Odilov Y. Sotsiolingvistika terminlarining izohli lug‘ati. –Toshkent. 2024. B. 1.
3. Usmanov Sh., Bekmuhamedova N., Iskandarova G. Sotsiolingvistika: O‘quv qo‘llanma. –Toshkent.: Universitet, 2014. B. 23
4. Х.Дониёров, Б.Йўлдошев “Адабий тил ва бадиий стиль” Тошкент -1988. 9-бет
5. <https://cabinetry.ru/uz/> otlichitelnoi chertoi literaturnogo yazyka yavlyaetsya literaturnyi yazyki ego.html
6. <https://daryo.uz/2018/12/17/o%25ca%25> O‘zbek adabiy tili vs toshkent shevasi kim ustun poygasi qachon tugaydi.